

“КОЖНЫ З НАС ЗАЎТРА ДРУГІ...”: ІДЭЙНА-МАСТАЦКАЯ ЭВАЛЮЦЫЯ ЯЗЭПА ПУШЧЫ

Навучанне беларускай літаратуры ў Х – XI класах устаноў агульнай сярэдняй адукацыі ажыццяўляецца на двух узроўнях – базавым і павышаным. На павышаным узроўні ў Х класе прадугледжваецца знаёмства з творчасцю аднаго з лідараў літаратурнага працэсу 1920-х гг. Язэпа Пушчы («Вучэбная праграма па вучэбным прадмеце “Беларуская літаратура” для Х – XI класаў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання і выхавання (павышаны ўзровень)» [2]). Пры вывучэнні спадчыны выбітнага паэта і ў настаўнікаў, і ў вучняў могуць узнікнуць цяжкасці, абумоўленыя адсутнасцю спецыяльнага вучэбна-метадычнага дапаможніка для павышанага ўзроўню. Прадстаўлены матэрыял дазволіць прадухіліць магчымыя праблемы, будзе садзейнічаць адэкватнаму разуменню дзесяцікласнікамі творчасці Я. Пушчы, яго месца і ролі ў нацыянальным слоўным мастацтве.

У праграме для разгляду прапанаваны напісаны ў розны час вершы “Раніцу шчыбет пільнуе...”, “Светлых дзён харасце”, “Каплі вады”, “Лета” і нізка “Лісты да сабакі” Я. Пушчы. На іх матэрыяле ў вучняў павінна сфарміравацца ўяўленне пра ідэйна-мастацкую эвалюцыю паэта, а таксама паглыбіцца разуменне такіх тэарэтычных паняццяў, як мадэрнізм, сімвалізм, імажынізм. На наш погляд, мэтазгодна названыя творы разглядаць у гісторыка-літаратурным кантэксце, у цеснай сувязі з біяграфічным фактарам і суадносіць іх з умоўна вылучанымі перыядамі творчасці паэта: “маладнякоўскім”, “узвышаўскім” і паслярэабілітацыйным. Пры падачы новага матэрыялу неабходна актуалізаваць веды пра спецыфіку літаратурна-грамадскага руху ў 1920-я гг., пра літаратурныя аб’яднанні “Маладняк” і “Узвышша”, іх праграмныя ўстаноўкі і заснавальнікаў (гэтыя звесткі ўтрымліваюцца ў аглядавай тэме “Беларуская літаратура першай трэці XX ст.», якая папярэднічае манаграфічнай тэме “Язэп Пушча”).

“Маладнякоўскі” перыяд. 1920-я гады ўвайшлі ў гісторыю беларускай літаратуры як

час інтэнсіўных пошукаў пісьменнікамі новых форм, вобразаў, спосабаў асэнсавання рэчаіснасці. У ліку паэтаў-наватараў быў і Я. Пушча – аўтар, які “смела эксперыментавала са словам, не цураўся экстравагантнасці дзеля таго, каб прыцягнуць увагу нязвычайна і нечаканым вобразам, каб здзівіцца самому і здзівіць астатніх” [1, с. 7]. Імкненне эпацэнаваць і ўразіць арыгінальным вобразам болжае творчасць Я. Пушчы з эстэтыкай і паэтыкай рускага імажынізму.

Імажынізм (ад фр. *image* ‘вобраз’) – літаратурны напрамак, узнік у пачатку XX ст. у Англіі. Ён разам з сімвалізмам, футурызмам, акмеізмам і іншымі авангардысцкімі плынямі лічыцца адгалінаваннем **мадэрнізму** (ад фр. *modern* ‘самы новы, сучасны’) – ідэйнага напрамку і мастацкага метаду, які характарызуецца адыходам ад класічных стандартаў, пошукам новых літаратурных стыляў і формаў. Беларускія паэты ўспрынялі імажынізм у яго рускай версіі: у Расіі ён актыўна заявіў пра сябе ў першыя паслярэвалюцыйныя гады і выявіўся ў творчасці розных па характары аўтараў (В. Шаршаневіча, А. Марыенгофа, С. Ясеніна і інш.). Асновай паэтычнай творчасці апалагеты напрамку бачылі самамэтнасць і самакаштоўнасць вобраза, надавалі выключнае значэнне метафары, паэтычны твор разумеўся імі як “своеасаблівы каталог разнастайных тропаў” [8, с. 207].

Назва першага лірычнага зборніка “Раніца рыкае” (1925) Я. Пушчы сама па сабе сведчыць пра захапленне аўтара імажынісцкай вобраза-творчасцю. Вынесена ў заглавак метафара ўяўляе сабой згустак асацыяцый і скіроўвае ў тэматычнае рэчышча: жыццё вёскі і прыроды. Значнае месца ў кнізе займае прыродаапісальная лірыка. Аўтар раскрываецца як сапраўдны майстра паэтычнага пейзажу, паўстае песняром новай вёскі, новага ладу жыцця. Вобразы *раніцы, вясны, сонца, жыта* дамінуюць у вершах і вызначаюць настрой і пафас зборніка.

Верш **“Раніцу шчыбет пільнуе...”** – выдатны ўзор пейзажнай лірыкі, ён сведчыць пра ўменне Я. Пушчы ствараць пластычна-зрокавыя ма-

люнкі, каларытныя аб'ёмныя вобразы: “*Раніцу шчэбет пільнуе / Ё лісці жоўта-зялёным. / Туліца жнівень пад пуняй / З ношкай аўсянай саломы*” [6, с. 26]. Дарэчы прывесці назіранне Л. Мазанік пра ўвесь першы зборнік: “У гэтай паэзіі над усім – любоў да сваёй кужэльнай радзімы, вясковай хаты, з якой зусім нядаўна выйшаў і якая заўжды напаўняе яго паэтычныя крылы-ветразі” [6, с. 6]. Любоў выяўляецца і ў рытміка-інтанацыйнай арганізацыі верша – у яго прачулай і душэўнай мелодыцы: “*У зараслях пудзяцца песні, / Рэчанька льецца, смяецца. / Вёска рыпамі весніц / Цешыць сялянскае сэрца*” [6, с. 6 – 7]. Паўтарэнне першай страфы ў фінале стварае кальцавую кампазіцыю і сядзейнічае змястоўнай цэласнасці і фармальнай завершанасці, візуальнай дасканаласці лірычнага твора.

У вершы захоўваюцца імажынісцкія пастулаты – твор “густанаселены” яркімі, складанымі вобразами: “*Ветры, пужлівыя коні, / Рвуцца ў мурожныя далі*”, “*Ё зараслях пудзяцца песні, / Рэчанька льецца, смяецца*”, “*Песціцца сонца ў трысці, / Ветразь цалуючы ў шокі*”... Усе вобразы, па-мастацку дасканалыя, асязальныя ці разлічаныя на зрокавае ўспрыманне, ствараюць адзіны малюнак *ранішняй вёскі*, напісаны ў мяккіх, пастэльных тонах.

Паэзія маладнякоўцаў “*смела веславала і ахвалях імажынізму*” (Я. Пушча), і гэта было ўсвядомленай пазіцыяй аўтараў. Тут выявілася іх імкненне да пошуку новай мастацкай формы, да новага разумення прыроды мастацкага вобраза: “*Вобраз ад гэтага часу быў толькі ў сабе, бо ён жыў толькі ў народнай паэзіі, – і саў Пушчэ-тэарэтык, – сягоння ж ён тымчасова вобразам для сябе, бо дае замену старых літаратурных кірункаў пары адраджэннізму новым маладнякізмам*” [6, с. 274] (“Да тэарэтычнага абаснавання маладнякізму і аб імлівых крытыкі”).

“**Узвышаўскі перыяд.** Эксперыменты з вобразатворчасцю і тэарэтычныя вышукі Я. Пушча працягнуў і ў наступны, “узвышаўскі”, перыяд. Уключаныя ў другі зборнік паэта “Vita” (1926) вершы “Каплі вады” (1925) і “Светлых дзён харакство” (1926) у пэўным сэнсе “пераходныя” і сведчаць пра змену светапогляднай парадыгмы, асобасную і творчую эвалюцыю мастака, паварот да ўнутранага сузірання. Ускладненая метафорыка выкарыстоўваецца пераважна для самавыяўлення, перадачы тонкіх адценняў лірычнага пачуцця. Пафас паэзіі змяняецца з мажорнага на мінорны: радаснае захапленне жыццём саступае месца разуменню яго неадназначнасці, няпростасці і ўрэшце адчуванню трагічнай неадпаведнасці чаканням (“Лісты да сабакі”, 1927).

Вобразы *вясны, сонца, блакіту, крыніцы*, магістральныя ў лірыцы Пушчы-маладнякоўца, знайшлі ўвасабленне і ў “памежнай” кнізе “Vita”, у прыватнасці ў вершы “**Светлых дзён харакство**”. Улюбёныя вобразы набываюць іншую семантыку: вясна ўжо не столькі радуе і “*цешыць сялянскае сэрца*” фарбамі, колькі выклікае задумліва-заспакоены настрой і развагі над зменлівасцю і незваротнасцю руху жыцця: “*Ой, ты цёплая радасць палёў, / Не хадзіць мне мяжой да крыніцы. / Як у лозах я кошыкі плёў, / Толькі ў песнях і можа прысніцца*” [6, с. 62]. Улоўліваюцца пэўныя ноткі расчаравання і тугі па нечым страчаным (“*Ё санцацеце губляюцца мары*”).

Раскрываецца іншая грань мастакоўскага таленту Я. Пушчы – ужо не авангардыста-эксперыментатара, а спадкаемца народна-паэтычнай традыцыі. Аўтар па майстэрску карыстаецца інструментарыем фальклорнай паэтыкі на ўзроўні зместу і формы: тут знаходзім адухаўленне (вясна п’ўстае ў вобразе дзяўчыны), адзінаццатак (“*З імі песні складаў я раней, / З імі песні складалі ракеты*”), сінанімічны паўтор (“*Так аняюся далінам, узгоркам*”), слоўныя формы з выклічнікам (“*Ой, ты цёплая радасць палёў*”). Этымалагічна народна-песенныя вобразы *вясны, ветру, крыніцы* і іншыя ўжываюцца ў іх першасным, фальклорным сэнсе, не робіцца спроб асучаснівання, надання ім “пралетарскага” зместу. Кальцавая кампазіцыя – паўтор пачатковай страфы ў канцы – надае мастацкаму тэксту завершаны выгляд і выяўляе клопат аўтара пра дасканаласць архітэктонікі.

У вершы “**Каплі вады**” ствараецца пейзажны малюнак вясновага капяжу, які скіроўвае лірычнага героя да філасофскіх разваг пра складанасць жыцця, непрыкаянасць і бяссілле чалавека: “*Будзем блукацца там-сям // Бо ніяк, аніяк / Немагчыма жыццю дагадзіць. / Не адзін перад ім ужо змяк, – / Хоць і хацеў / Схапіць выбрык гадзін*” [6, с. 42]. Ідэйны змест верша, такім чынам, дазваляе аднесці яго да жанру філасофскай лірыкі. “Каплі вады” разам з кругамі, што ад іх разыходзяцца-“крышталяць”, у кантэксце твора ўспрымаюцца як метафара жыцця: няпэўныя і няўлоўныя яго імгненні, аднак моцна ўплываюць на кожнага чалавека, змяняюць душэўныя станы і адносіны да рэчаіснасці (“*Кожны з нас заўтра другі...*”). Строфы верша ўяўляць сабой “каталог тропай”, якія ўражваюць навізнай і нетрафарэтнасцю: у “*срэбрамёце іх смех*”, “*дзень малады кулакі скамячыць не пасмеў*”, “*выбрык гадзін*” і інш.

Верш “Каплі вады” ілюструе ідэю эксперыментатарства і пошукаў адметнага стылю, сфар-

муляваную самім Я. Пушчам у прадмове да другога зборніка і ўсімі пісьменнікамі-ўзвышаўцамі ў праграмным дакуменце «Ад беларускага літаратурна-мастацкага згуртавання “Узвышша”» (1927). Для назвы гэтага стылю быў вынайздзены спецыяльны тэрмін *vitaizm* (ад *vita* ‘жыццё’), а пасля – *аквітызм* (“жывая вада”). “Выпрацоўка тэрміналогіі новага стылю была фактычна беларускім укладам у апошнюю фазу еўрапейскага мадэрнізму і сведчыла пра спеласць літаратурнага працэсу на Беларусі, нягледзячы на наяўнасць у ім шматлікіх ідэалагічных супярэчнасцяў” [1, с. 7], – заўважае І. Багдановіч. Даследчыца называе Я. Пушчу “выразнікам беларускай версіі імажынізму” і бачыць ягоную, разам з калегамі-аднадумцамі, заслугу ў развіцці тагачаснай літаратуры і пастаноўцы нацыянальнага слоўнага мастацтва ў сусветны культурны кантэкст.

Адзін з лейтматываў паэзіі Я. Пушчы другой паловы 1920-х гг. – патрабаванне свабоды творчасці, у сувязі з якім актуалізуецца тэма паэта і паэзіі. У нізцы “*Лісты да сабакі*” традыцыйная для сусветнай літаратуры тэма набывае трагедычную інтэрпрэтацыю і выяўляе “адчуванне непазбежнасці народнай і ўласнай трагедыі ў выніку ўсё мацнеючых дэфармацыйных працэсаў у жыцці грамадства” [3, с. 7].

У нізцы выразна адчуваецца спадкаванне аднаму з найбольш яркіх імажыністаў – С. Ясеніну. У фармальным плане гэта выявілася ў выкарыстанні формы лістоў (“Письмо к сестре”, “Письмо деду”, “Письмо к женщине”; С. Ясеніна – “Лісты да сабакі”, “Ліст ад сабакі” (Новыя лісты” ў Я. Пушчы), у звароце да сабакі (“Собаке Качалова” – “Лісты да сабакі”), ва ўвядзенні ўласнага імя ў паэтычны радок, што ўказвае на поўнае зліццё “я” лірычнага героя і аўтара верша (“С приветствием Вам, помнящий всегда / Знакомый Ваш Сергей Есенин” – “Пільнуй! Цябе цалуе твой Язэп”), у асобных рэмінісцэнцыях (“Друг мой, друг мой, / Я очень и очень болен” – “Няхай сабе я сёння й страшна хворы”). На ўзроўні зместу блізкасць з рускім мастаком бачыцца ў падабенстве біяграфій і светапоглядных пазіцый (акцэнтаванне сялянскага паходжання; адзінота “сялянскіх” паэтаў у “пралетарскай” краіне; цкаванне з боку крытыкаў – “дзям’янаў бедных” і “прыяцеляў-паэтаў”; інш.). Ясенінскія ноты арганічна ўпісваюцца ў мінорную пушчаўскую мелодыку.

Напісаныя ўдалечыні ад радзімы, у Ленінградзе, “Лісты да сабакі” сталі мастацкім маніфэстам беларускага паэта з яго асноўным палажэннем: патрабаванне свабоды творчасці. Нізка складаецца з трох частак, першая і трэцяя прысвечаныя праблемам паэтычнага майстэр-

ства ў сучасны аўтару перыяд, другая змяшчае ўспамін-роздум пра Першую сусветную вайну. У творы акумуляваны скразныя матывы і вобразы пушчаўскай лірыкі “ўзвышаўскага” перыяду (матыў *адзіноты*, тэма *мастака і мастацтва*, вобразы *восені*, “ажоўклых” *лістоў, ран, духу* і інш.).

Ужо сам выбар адрасата – сабакі – сведчыць пра непрыкаянасць і незразуметасць лірычнага героя, абвастрае яго адчуванне адзіноты ў натоўпе “з душой няўхлюжай” (“і толькі я адзін, паэт бяздомны”). Матыў адзіноты і галоўная тэма асобных “лістоў” – паэта і паэзіі – яднае тры часткі ў адзінае мастацкае цэлае.

У першым вершы ўзнікае вобраз “*живой воды крыніцы*” – сапраўднай творчасці, вольнай ад палітычных рэгулятараў і сацыяльных замоў. Прафесійнае крэда і творчы імператыў Я. Пушчы выяўляюцца ў радках: “А покуль: б’е живой воды крыніца / І свая творчая гарачым пульсам. / Нашто ж мне падхалімам быць, кривіцца / І ў хмары ўрэвацца чырвоным буслам? // Лепш еслымым птахам рэзаць шыр нябёсаў / І супраць ветру размахнуць крыламі. / Хто хоча – кміце над пяснярскім лёсам / І бэсьце, лайце у гандлярскай краме” [6, с. 113]. Супрацьлеглыя палатасі мастацтва ўвасоблены ў сімвалічных вобразах птушак: “Кантрастава супрацьпастаўлены вобразы чырвонага бусла і вольнага птаха. Першы – увасабленне чагосьці ненатуральнага, паталагічнага, анамальнага. Вобраз вольнага птаха, жывы і натуральны, – сімвал незалежнасці, непадуладнасці, свабоды” [4, с. 12], – заўважае В. Максімовіч.

Багацце сімвалікі ў творы дазваляе гаварыць пра адзнакі **сімвалізму** (ад грэч. *symbolon* ‘знак’) – мастацкага напрамку, прыхільнікі якога сярод іншага надавалі вялікае значэнне асобе творцы, выяўленню індывідуальнасці, адлюстроўвалі рэчаіснасць у сімвалах, карысталіся паэтыкай шматпланаваасці (намёкі, іншасказанні). Прадстаўнікі сімвалізму – французы Ш. Бадлер, А. Рэмбо, П. Верлен, расіяне А. Блок, К. Бальмонт, А. Белы, сімвалісцкія тэндэнцыі выявіліся ў творчасці М. Багдановіча, Я. Купалы, З. Бядулі, Цёткі і некаторых іншых беларускіх аўтараў, у тым ліку Я. Пушчы.

Другі верш нізкі скіроўвае да трагічных стонак нацыянальнай гісторыі і мае канкрэтную часавую прывязку: восень 1915 г. У сувязі з успамінамі пра падзеі Першай сусветнай вайны ў творы паўстае вобраз народа-сіраты, народа-бежанца. Гістарычны экскурс не замінае, а, наадварот, дапамагае выявіць трывожныя сімптомы сучаснага паэту грамадства: напрыклад, тэндэнцыю да страты нацыянальнай ідэнтычнасці, вымушанага “бежанства” ад беларускасці ў твор-

часці і ў жыцці. Тых, хто супраціўляўся гэтаму і адмаўляўся пець гімны сацыялістычнай рэчаіснасці, чакала абвінавачанне ў “нацдэмаўшчыне”, у адыходзе ад “партыйнай” лініі, што ўжо давялося адчуць на сабе Я. Пушчу.

У трэцяй частцы паэт палемізуе са сваімі крытыкамі і адстойвае права на шчырасць паэтычнага слова, нават калі яно не ўпісваецца ў мажорны спеў “пралетарскіх” паэтаў: “Калі паэт галоў на грудзі звесіць, / Няўжо краіне ён тады не сын?” [6, с. 115], “Паэт, які не ведае агоній, / Не здолее ўславіць Беларусь” [6, с. 116]. Пісьменнік апелюе да біблійна-хрысціянскай вобразнасці – у вершы ўзнікаюць вобразы *церняў, укрыжавання, сына*, што пакутуе за іншых (“*Хто там? Прыйдзі хутчэй і укрыжуй! // Канец хай будзе ўсім маім цяпленням; / Няхай лісты развеюцца з асін, / З чала краіны вырву ўсё ж я церні, / Каб болю іх не ведаў болей сын*” [6, с. 116]). Лірычны герой узвышаецца да вобраза незразуметага ў Айчыне прарока, месіі, што бярэ на сябе адказнасць і смеласць выратаваць краіну. Трывога за свабоду творчасці ператвараецца, такім чынам, у трывогу за лёс Беларусі. Фінальныя радкі са зваротам-наказам да сабакі як адзінага таварыша і аднадумцы – “*Чужыя людзі ходзяць каля склепа / Пільнуй! Цябе цалуе твой Язэп*” – не даюць падстаў для аптымізму. З пазіцыі сучаснасці яны ўспрымаюцца як прадбачанне таталітарных злачынаў над краінай і сведчанне пра рэалізацыю ў “Лістах да сабакі” футуралогічнай функцыі мастацтва.

Паслярэабілітацыйны перыяд. У 1956 г. з аднаўленнем у правах Я. Пушча атрымаў магчымасць адкрыта займацца літаратурай (творы “ў стол”, без надзеі на абнародаванне, ён пісаў і ў доўгія гады высылкі і адлучанасці ад Радзімы). Паэзія гэтага перыяду значна адрозніваецца ад “узвышаўскай”, яе вызначае агульны аптымістычны палас, абумоўлены радасцю вяртання на Радзіму. Сярод найлепшых тагачасных вершаў – “Лета” (1957), створаны незадоўга да сустрэчы з Беларуссю. Я. Пушча паранейшаму думае пра дасканаласць паэтычнага твора – звяртаецца да класічнай формы санета. У чатырнаццаці радках паўстае каларытны малюнак летняй прыроды: “*Ад сонца шчока літа загарэлі, / Запунсавеў на вуснах сок суніц, / У лузе васількі мяне сустрэлі, / З блакітнымі напіўся я з крыніц. // Пасцелены квяцістыя абрусы, / Збіраюць пчолы сонечны нектар, / Ляцяць з абножкам і нясуць нам дар*” [7, с. 95]. “З гэтага твора, – адзначае М. Мішчанчук, – так і патыхае нейкай першазданнай свежасцю, светласцю. У ім ажываюць у рамантычным стылі навальніцы, пярун, бліскавіцы, паўстае з загарэлымі на сонцы шчокамі, як дзяўчына,

лета – усё жыве, рухаецца, падобна чалавеку, пераліваецца фарбамі” [5, с. 574]. Мастак, які шмат гадоў правёў на чужыне, апасродкавана прызнаецца ў любові роднай зямлі, гаворыць пра гаючасць яе прыроды для душы выгнанніка: “*Такога лета, як на Беларусі, / З такой ласкавай, цёплаю душой / Нястомна я ў жыцці шукаў і не знайшоў*” [7, с. 95]. Карціна лета выклікае радасць, і цяпер гэта – ураўнаважана-гарманічнае адчуванне сталага чалавека, які шмат перажыў, ведае кошт жыцця, умее адрозніць сапраўдныя каштоўнасці ад уяўных. Адна з такіх каштоўнасцей для Я. Пушчы – беларуская прырода.

Нягледзячы на існаванне падобных, гарманічных і таленавітых, вершаў, “поўнага вяртання паэта да сябе самога” (Л. Мазанік) не адбылося: набыткі апошніх гадоў у эстэтычных адносінах значна сапсавалі творам 1920-х гг. Гэта – яскравае сведчанне згубнасці і недапушчальнасці ўмяшання дзяржавы ў сферы мастацтва.

Як уся дзеясць прапанаваны матэрыял дазволіць сфармуляваць у дзесяцікласнікаў цэласнае ўяўленне пра творчасць Язэпа Пушчы і прыроду выніўленых у вершах светапоглядных змен, упісаць набыткі майстра слова ў нацыянальны і асветны літаратурны кантэкст.

Спіс літаратуры

1. **Багдановіч, І.** Паэтычны авангард і багема 1920-х гг.: творчасць Язэпа Пушчы, Тодара Кляшторнага, Уладзіміра Жылкі і іншых / І. Багдановіч // Роднае слова. – 2002. – № 4. – С. 6 – 11.
2. **Вучэбная праграма па вучэбным прадмеце “Беларуская літаратура”** для X – XI класаў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання і выхавання (павышаны ўзровень). – Мінск: НІА. – Рэжым доступу: <https://www.adu.by/ru/homepage/prof-oby-1/belaruskaya-litaratura.html>. – Дата доступу: 20.04.2019.
3. **Мазанік, Л.** “А я нашчадкам што ў спадчыну пакіну” / Л. Мазанік // Збор твораў: у 2 т. – Т. 1: вершы, паэмы, артыкулы. 1922 – 1930 / Я. Пушча. – Мінск, 1993. – С. 5 – 12.
4. **Максімовіч, В.** “Лісты да сабакі” Язэпа Пушчы ў кантэксте паэзіі 1920-х / В. Максімовіч // Роднае слова. – 2002. – № 4. – С. 12 – 14.
5. **Мішчанчук, М. І.** Язэп Пушча / М. І. Мішчанчук // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: у 4 т. – Мінск, 1999 – 2014. – Т. 2: 1921 – 1941. – 2002. – С. 554 – 575.
6. **Пушча, Я.** Збор твораў: у 2 т. / Я. Пушча. – Мінск: Маст. літ., 1993 – 1994. – Т. 1: Вершы, паэмы, артыкулы. 1922 – 1930. – 1993. – 382 с.
7. **Пушча, Я.** Збор твораў: у 2 т. / Я. Пушча. – Мінск: Маст. літ., 1993 – 1994. – Т. 2: Вершы. Паэмы. Пераклады. 1930 – 1963. – 1994. – 462 с.
8. **Рагойша, В.** Тэорыя літаратуры ў тэрмінах: дапаможнік / В. Рагойша. – Мінск: БелЭн., 2001. – 384 с.

Наталля ЗАЯЦ,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.